

Pais Dezső katedrája*

Aligha vitatná bárki, hogy a tanárnak minden személyiségjegye munkaeszköze. Ez nemcsak lehetőség, hanem felelősség is. Tudniillik egyrészt a nem kedvező vonások is hatnak, másrészt a mintaértékűek kellő alkalmazása is el-elmaradhat. Maradandó hatású, jó emlékü tanárainkról azonban mindig a megelevenítő erejű jegyek idéződnek fel legelőször. Bárczi Géza a Pais-Emlékkönyv bevezetőjének első kilenc sorában nyolc jegy felsorolásával rajzolta meg Pais egyéniségét. Szabadon idézve: töretlen, derűs munkakedv; átfogó tudás; színes lelemény; legmagasabb tudományos erkölcs; mély emberség; teljes méltányosság; puritán gondolkodás (i. h. 9). Pais Dezső kimagasló egyéniségének példázatos ereje mutatkozott meg már 1974-ben a Zalaegerszegen megtartott Pais-emlékülésen is, ahol – előzetes megállapodás, egyeztetés nélkül – Hadrovics László egy Pais-breviáriumot, Kovalovszky Miklós egy Pais-szótárt kezdeményezett, én pedig egy Pais-stiliztika ügyében emeltem szót. Később, 1991-ben Józsa György Zoltán egy készülő Pais-monográfia tervéről nyilatkozott (KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történe-

* Elhangzott 2011. november 11-én Zalaegerszegen, a Pais Dezső születésének 125. évfordulóját ünneplő emlékülésen.

tének témaköréből. Bp., 1991. 310–5). A monográfiát Pais halálának huszadik évfordulójára Benkő Loránd, „A múlt magyar tudósai” sorozat részeként megírta (Bp., 1993), a breviárium, a szótár és a stilisztika kötetei (külön-külön vagy összevontan) azonban nem készültek el. Nem kétséges, hogy ez a tény nem az egykor oly beszédesen összehangzó kezdeményezések indokolatlanságának a bizonyítéka.

Életünket, személyiségjegeinket legtöbbünknek szüleink mellett tanáraink határozzák meg. Tudjuk magunkról, halljuk másoktól. Adottságaink olyanok, amilyenek, képességeink akkorak, amekkorak, de ezek megmutatásában, kibontakoztatásában, sőt (és nem utolsósorban) felismerésében és vállalásában – változó arányban, de – tagadhatatlanul nekik van meghatározó szerepük. Pais tanár úr is bizonyosságát adta ennek. „Egerszeg nemcsak szülőhelyem volt, hanem élő és nevelő helyem is tizennyolc éves koromig. Az akkoriban induló gimnáziumban több érdekes, jó tanárom volt, de akkor is, később is kiváló mesteremként becsülöm [...] Suszter Oszkárt. A vele való hároméves érintkezés hatása alatt erősödött meg bennem a vonzódás az irodalom és ennek tudománya, valamint a filológia felé” (MNYTK. 140. 11). Egy másik tanáráról, Kulcsár Gyuláról pedig, „akinek nyelvészeti tárgyú közleményei is megjelentek, s aki az első világháborúban elesett, a Magyar Nyelvben külön méltató cikkben emlékezett meg” (BENKŐ LORÁND i. m. 75).

Sorsalakító volt Pais Dezső életében is az Eötvös Collegium. 1904-ben megírt (az akkori kívánalmak szerint, a miniszternek címzett) felvételi kérelmét a Collegium levéltára őrzi. „Alulírott a legmélyebb alázattal esedezem a Báró Eötvös József – Collegium államilag javadalmazott ingyenes helyére való kegyes felvételemért. [...] felvételemmel kegyeskedjék módot és alkalmat nyújtani számomra, aki minden anyagi támasz nélkül állok, hogy tanulmányaimat tovább folytathassam, és így a magyar tanári testületnek a matematika és fizika szaktárgyak szorgalmas és lelkiismeretes elvégzése után szerény tagja lehessen” (ELTE Levéltára, Báró Eötvös József Collegium iratai 15. doboz, 16. csomó). Megmaradt az a névjegy is, amelyen Szily Kálmán mint az Akadémia főtitkára az igazgatónak ajánlja a felvételt: „Pais Dezső, kivétel nélkül jeles ifjú kérelmét a legmelegebben ajánlom pártfogásába” (uo.). A felvételét megköszönő levelet Pais Dezső is a Collegium igazgatójának, Bartoniek Gézának (a legendás Bége úrnak) küldte el: „Meg vagyok győződve, hogy hálámat leginkább úgy tanúsíthatom, hogy a Collegium nyújtotta eszközöket minél lelkiismeretesebben felhasználni és ezáltal magamat minél tökéletesebben kiképezni törekszem” (uo.).

Pais 1904 és 1908 között volt a Collegium tagja végül is magyar–latin–görög szakon. Keresztury Dezső így sűrítette össze a Collegium hatását: „A Collegium fejlesztette ki Pais Dezső páratlanul sokirányú érdeklődését, s megtanította a tények és összefüggések tisztelgésére, az alaposra, módszerességre, a tudós lelkiismeretességre” (Élet és Irodalom 1971. március 20.). Tárgyszerűbb és nem a tudóssá vált Pais ismeretében visszavetített vélemény Horváth Jánosé, aki a Collegiumban Pais tanára volt, később pedig Horváth János haláláig Pais legközvetlenebb barátja, vagy – ahogy Pais Dezső mondta – „egy ötvennégy esztendőes együttlét” társa. Tanári jelentésében ezt írta Horváth János Paisről, a kollégistáról: „Pais összes eddigi tanítványaim közül [!] legalkalmasabbnak mutatkozik irodalomtörténeti tanulmányokra. Komoly rokonszenvvel készítette egész collegiumi pályája alatt, nagyszámú, alapos dolgozatait; || általános tájékozást szerzett az irodalmi fejlődés egész menetéről s mélyebbre is hatolt annak nem egy részletébe; bizonyos gyakorlatra tett szert ekként, melynek további értékes fejlődéséről józan gondolkodásmódja, fejlettebb ízlése és szerény becsületessége biztosít” (KOROMPAY H. JÁNOS, Horváth János és az Eötvös Collegium.

Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati. Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, Bp., 2011. 444–5).

Pais Dezső 1924-től már tanára a Collegiumnak, 1933 és 1937 között főtanári minőségben (Az Eötvös Collegium tanárai 1945–1948 között. Összeállította: TÓTH KÁROLY. Bp., 2004. 155). Hadrovics Lászlót idézhetjük tanúként annak bizonyítására, hogy azt a tanári mintát, amit Pais Horváth Jánostól kapott, miként hagyományozta tovább – többek között Hadrovicsnak is: „[A latin órákra] néha bizony egész napot igénybe vett a készülés, de jól tudtam, hogy Pais tanár úr ugyanezt teszi, ugyanúgy böngészi a szakirodalmat, mint a gólya. Nekem ez a félév volt tulajdonképpen a bevezetés az egyetemi és egyúttal a tudományos munkába. Ekkor tanultam meg, hogy az igazi ismeretek százféle szállal fűződnek más ismeretekhez, és az összefüggések nyomozására nem szabad az időt és a munkát sajnálni” (MNY. 1987: 264).

Horváth János emlékét Pais egy nevezetes írásban örökítette meg, amely „A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből” címet kapta (MNYTK. 99. sz. 23–9). Sokszor – bizalmas szakmai nyelven – egyetlen szavával szoktuk emlegetni: *Nézd meg a tükörcserepekben!* Joggal, mert ez a kép nemcsak a szembenéző szerzői emlékezőt jeleníti meg, hanem bennünket, az emlékeztetettet is szembenézésre készit. Az egyik tükörcserépben éles fényben villan fel a tanár Horváth János is: „Már a fiatal Horváthnak jellemzője volt a fölényes tudás. Igen, de a fölény nála az anyaggal szemben nyilvánult meg, nem a tanítványok irányában” (26). A Collegium levéltárában megtalálható több tanári jelentés Pais tanár úrtól is 1929-től 1935-ig (az 52. dobozban). Nevek nélkül, csak az évszámot feltüntetve idézek belőlük olyan részleteket, amelyek Horváth Jánosra emlékeztetően a tanítványok teljesítményéről úgy szólnak kendőzetlen, pontosan minősítő szavakkal, hogy a segítő szándék is kifejeződik. 1929: „Eleven szellemű egyén, sőt sokszor szinte erőszakolja is az eredetiséget, ami – ha kiforrtja magát – nem lesz ártalmára”; „munkájában nem egyszer hézagok vannak. A nehézségeken meglehetősen gyakran átsiklik. Ezek a fogyatkozások részben előző iskolázottságának a következményei is lehetnek”; 1931: „mozgékony gondolkodású egyén, azonban munkáját némelykor nem kíséri a kellő megfontolással s így hibákat követ el. Lehet, hogy majd később ebben az irányban jobban tudja magát fegyelmelni”; 1934: „Törekvő ember [...], de talán épen a buzgalma miatt egy kicsit kapkodó”. Már ekkor sem tartózkodott azonban az ironikusabb csípős hangtól, ha indokolt volt. 1933: „képességei megfelelők volnának, de ő szokása szerint nem túlságosan törri magát”; 1934: „jó fiú, de meglehetősen bágyadt”; 1935: „jóindulatú és érdeklődő embernek mutatkozik most is; szívesen vállalja a munkát, de különösebb tehetség híján végzi azt el”.

Pais most felidézett tanári, azaz szemléleti és stílári magatartása az életmű egészét áthatja. Egyértelmű a következtetés, világos a tanulság is: nincs külön etikája, nincs külön magatartási kódexe a tudomány tanításának és a tudomány művelésének. Erőszakoltság és elfogultság nélkül kimondhatjuk, hogy ebben az állításban jelen van az Eötvös Collegium több nemzedékkel hitelesített metódusa és tapasztalata.

Bizonygatni aligha kell, hogy Pais tanár úr tudományos stílusa páratlan – kifejező erejében, sokszínűségében, párbajozó bátorságában és virtuozitásában. Ezúttal azért szólok róla, mert régi meggyőződése, hogy Pais Dezső tudományos stílusa tanári habitusának, sőt tanári ambíciójának is kifejeződése. Az acélosan kemény igenek és nemek, a gúnyosan visszavágó talánok, éles kérdések, az eufemizmusba, humorba göngyölt, pácolt feddések vagy

kételyek, a rejtőzködő személytelen fogalmazásokat mellőző első személyű állásfoglalások, a sohasem öncélú szójátékok, szóvariációk mind-mind tanári minták, ösztönzések, a szó szoros értelmében tanpéldák. A gondolkodásra, a válaszra váró, arra érdemes kérdések felismerésére és megfogalmazására, az érvelés módozataira, csapdáinak elkerülésére és hamiságainak leleplezésére tárnak eléink seregestül példákat. Saját tanári emlékeiből bárki felidézheti az új tanítványok visszatérő – panaszos vagy türelmetlen – szavait: „Tanár úr, nem értem”. A felelet, a felvilágosítás gyorsan is megadható. Ám van egy másik lehetőség is. A tanári kérdés. Egy nem kitérő, hanem távlatot nyitó kérdés: „mit nem ért, mi az, amit nem ért?” A kérdésért, a jó, célravezető kérdésért bizony a kérdezőnek meg kell dolgozni – utánajárással, a már tudhatók végiggondolásával. Ezért magam is sokszor üdvözöltem nyilvánosan az első kimunkált kérdést: „Ön megérkezett az egyetemre.”

Pais tanár úr tanítványai két csoportba rendeződnek: közvetlen tanítványokra és közvetett tanítványokra. A nagyszámú közvetlen tanítványhoz többszörösen nagyobb számú közvetett csatlakozik. Pais Dezső sokunk számára igazodási, nagyobb léptékben, általában pedig kikerülhetetlen viszonyítási pont. Ez a párját ritkító hatás is bizonyítja, hogy a tanári és a tudományos tevékenység szerves egységet alkotott nála. Aki nem volt vagy lehetett látogatója szemináriumainak, előadásainak, annak is nagymértékben alakította szemléleti, filológiai, magatartásbeli arculatát. Bárcsi Géza már 1956-ban, a Pais-Emlékkönyvben így tartott seregszemat: „Elég körülnézni magyar nyelvészeink immár tekintélyes számú sorain, akár e könyv munkatársainak névsorán, hogy megállapíthassuk, a fiatal nemzedék nyelvészei között milyen nagy számmal vannak Pais-tanítványok, és hogy ezek a tanítványok milyen jelentékeny színvonalat képviselnek, mennyi új szint hoztak tudományunkba” (21). Karinthy Ferenc is lehetett volna nyelvész, de Pais tanár sajnálatára nem lett az. Simon István interjúkötetében Karinthy hosszabban megemlékezett kapcsolatukról. Rövidítve, de hosszabban idézem, mert szinte Pais tanár úr szobájába vezet bennünket. „Pais Dezsőnél doktoráltam. [...] Amikor meghalt, gondoltam újra, hogy sokakat ismertem, szerettem, de talán nem volt két-három embernek olyan formáló hatása rám, mint Pais Dezsőnek. Ez furcsa, mert ez az idős akadémikus, akit sokan száraznak és begyepesedett szakbarbárnak tartottak, miért volt rám olyan nagy hatással? Sokat dolgoztunk együtt az »Olasz jövővényszavaink« című diszsertációmon, mármint ő segített, mint prof. A Nyelvtudományi Társaság ki is adta ezt később. Az a kényszer, a pontosságra, a precizításra törekvés! Ahogy ő fogalmazott és fogalmaztatott! Most megint úgy fogalmazok, ahogy Pais Dezső fogalmazna. Ez a precizitás, aránya a szükségesnek és az elegendőnek, amit ő még az Eötvös Kollégiumban tanult meg valamikor az ősidőkben. [...] valahol máig ott van bennem Pais Dezső tanítványa, akitől Tosu tanár úr megkérdezte, hogy hát, kérem, kolléga úr, ennek mi az értelme? Idegen tőlem a homályosság, zavarosság, kétértelműség. [...] Bennem mindig ott az a régi bölcsész, a Múzeum || körüli egyetem C épületében, aki vitte a disszertáció újabb fejezetét Pais professzor úrhoz. Pais professzor legközelebb újra: kérem, ennek mi az értelme? Hisz ezt maga már mondta, most elmondja még egyszer? Vagy pedig: kérem szépen, itt egy logikai hiba van...” (Simon István: Írószobák. Gondolat Kiadó. Bp., 1976. 360).

Személyes példámat csak jellemző körülményei miatt hozom szóba. Ugyanis közvetett tanítványként is fontos személyes emlék fűz hozzá – a szerkesztőhöz, a tanárhoz. Amikor a Magyar Nyelvben megjelent (szerkesztésében) második, érdemben az elsőnek tekinthető cikkem, üzenetet kaptam tőle, hogy keressem fel. Tudta, hogy a készülő etimológiai szótár csapatában is kaptam feladatot, de nem voltak még határozott terveim a folytatásra. Ebben a

beszélgetésben, azaz tanácsadásban szűnt meg a bizonytalankodásom: a szótörténet és a lexikográfia mellett köteleztem el magam.

Pais tanár úr tanári habitusának leghitelesebb megfogalmazását ő maga örököltette meg és örököltette ránk 1971. évi vallomásában: „Középiskolai tanárságom [1911 és 1924 között] hagyományait követve arra törekedtem, hogy ne a katedra emelt szintjéről hirdessek kész vagy készként meőzött [!] igazságokat, hanem hallgatóimat, illetőleg – megfelelőbb kifejezésnek tartom – társalkodó feleimet előresegítsem az úton, amely gyakran tévedésen át az igazság felé vezet. Vagyis olyan értelemben nem akartam tanár lenni, mint ahogy ezt a szót a kitűnő Bugát Pál megcsinálta a *Tan-árasztó*-ból... Nem, kérem! Ezen a fokon nem is annyira oktatni, mint inkább nevelni kell” (Valóság 1971/6: 46). Igen, mert aki tanárként igazán nevel, az felnevel – tehetjük hozzá hálás emlékezettel. Közismert, hogy idézett pedagógiai hitvallása a vizsgáin is érvényesült, a vizsgázó tanítványokat ott is, még ott is „társalkodó feleknek” tekintette. Említett emlékezésében erről így nyilatkozott: „Elég gyakran részesültem helytelenítésben, hogy szokatlanul hosszan vizsgáztatok, azonkívül túlzott liberalizmussal, s ekként a vizsgákon adott minősítéseim nem felelnek meg a rossz és a jó fokozatok arányára hivatalosan előírt százalékoknak. Beismerem, hogy ez valóban úgy van, de szabálytalankodásom magyarázatául felhoztam azt a hibámat, hogy én a vizsgákon inkább igyekszem felderíteni, hogy mit tud, nem pedig, hogy mit nem tud a jelölt. Egy ilyen felderítéshez meg – mondám – egyebek közt idő is kell” (i. h.). Semmilyen titkot nem árulok el azzal, ha elmondom, hogy hasonló helytelenítésre többekkel együtt én is rászolgálhattam volna, mert hasonló szabálytalankodástól én sem voltam mentes. Ezt nem illetlenségből ragasztom hozzá Pais tanár úr vallomásos szavaihoz. Lényegi kérdésről van szó. Tudniillik nemcsak a vizsga, hanem a vizsgára való felkészülés is más az egyik, s más a másik változat esetében. A hibavadászó vizsgán a véletlennek, a szerencsésen vagy szerencsétlenül kihúzott tételnek van nagy szerepe. A vizsgára készülő rohamtanulással, megadott-várható tételekre adott válaszok magába gyömöszölésével igyekszik felkészülni a próbatételre. A hiba számolásával (diákszavunkkal „strigulázásával”) kétségtelenül gyorsabban lehet az ítéletet kimondani. A Pais-módozat kétségtelenül időigényesebb, de csak látszatra lazább. Mivel tudható, hogy az ilyen vizsgán részletes „társalkodásra”, régebbi szóval mondva „firtatásra” számíthat a jelölt, a vizsgára készülési során nem elégedhet meg elkülönített tételek memorizálásával. A sikerhez nem elegendő a vizsgaidőszak rohammunkája, mert alaposabb, értőbb felkészülésre van szükség, sőt késztetés. Ahogy eleink mondták ez bizony „csendes muszájtatás”. Megismétlem, Pais tanár úr ezúttal is lényegi kérdésben alakította ki álláspontját, követte meggyőződését.

Nyelvészek körében nem szokatlan a megtisztelő *tanár úr* megszólítás – kortól, rangtól függetlenül. Az azonban már szerfölött ritka, hogy valakit ne csak bizalmas környezetben, hanem széles körben is kettős névvel illessenek, szinte szóhangulati távolság nélkül. *Pais tanár úr, Tosu tanár úr* ilyen. Ilyen volt, ilyen maradt. Az is páratlannak mondható, hogy magas pályáívv tudós életének hatvannégy esztendeje kötődik a tanításhoz. „1909-ben már nevelősködik egy jó módú családnál, s élete utolsó napján, 87 éves korában még tanít!” (JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN: i. m. 311). Méltán tartotta BENKŐ LORÁND jelképesnek, jelkép méltóságúnak és jelkép erejűnek, „hogy a végzetes baleset, amely végleg ledöntötte a szokásos kedd délutáni – utolsó – előadása után, szokásos kedd esti, Kruzsokba menetele során érte” (MNy. 1973: 365).

BENKŐ LORÁND több nekrológban állított emléket szeretve tisztelt mesterének. Közülük ide, mondandóm végre ez illik: „Bármilyen kiváló tudós és tudományszervező volt is Pais Dezső, tanári, nevelői tevékenysége volt pályájának talán legkiemelkedőbb, személyiségére talán legjellemzőbb vonása. Pontosabban: személyében szinte egyedülálló módon tükröződött a tudós és a tanár elválaszthatatlan egysége” (Magyar Tudomány 1973: 544).

PUSZTAI FERENC